

Філоненко Ю.М., Філоненко О.Ю.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВ МІСТ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Зроблено коротку характеристику більшості гіпотез, що пояснюють походження назв усіх міст Чернігівської області. Проведено групування міст Чернігівщини за показником кількості версій походження їх назви.

The main hypotheses explained the origin of the cities names in Chernihiv region is disclosed. The grouping of Chernihiv region's cities by the number of their origin versions is conducted.

Вступ. Постановка проблеми. В межах Чернігівської області станом на 2011 рік налічується 16 міст. Це переважно невеликі за кількістю мешканців населені пункти. Більшість з них засновані досить давно, а походження їх назв часто пояснюється різноманітними, інколи навіть фантастичними, історіями, легендами та гіпотезами, що робить їх вивчення цікавим та актуальним.

Серед гіпотез та легенд, які пояснюють походження назв міст Чернігівщини найчастіше зустрічаються такі, що пов'язують виникнення того

або іншого топоніма з іменем чи прізвищем його першого поселенця, засновника, власника, або названі на честь відомої людини.

В області є також міста походження назв яких пов'язують з гідронімами, окремими представниками фауни, особливостями та історією спорудження, характером рельєфу місцевості, розміщенням відносно певних природних об'єктів, іншомовним походженням або не слов'янською національністю його перших поселенців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про колишні й сучасні назви міст Чернігівщини та їх походження можна отримати інформацію з цілого ряду публікацій [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30]. Опрацювання вказаних публікацій дозволило за кількістю гіпотез, що пояснюють виникнення їх назви, виділити в області кілька груп міст.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення походження назв міст Чернігівської області.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є Чернігівська область, а предметом – назви міст в її межах.

Виклад основного матеріалу. У Чернігівській області є міста походження назв яких пояснюється однією, двома, трьома, чотирма і навіть сімома гіпотезами.

За кількістю гіпотез щодо походження своєї назви серед міст Чернігівщини беззаперечно першість належить обласному центру, адже існує, як мінімум, сім версій виникнення топоніму Чернігів. Це, скоріше за все, пов'язане з тим, що місто є одним з найдавніших у нашій державі і навіть точна дата його заснування до цього часу не встановлена.

Походження топоніму Чернігів найчастіше виводять від слова «чернига» («черніга», «черника», «чернівка», «черниця»), що є одним з варіантів давньої назви поширених на Поліссі ягід – чорниць. Скоріше за все, словом «Чернігове» або «Чернігів» могли спочатку називати урочище де було особливо багато чорниць, а з часом назву перенесли на якесь із давніх поселень, що існувало на місці майбутнього Чернігова.

Можна почути й думку про те, що слово «черніга» означає чорнозем, але це малоймовірно, оскільки чорноземи не є типовими ґрунтами для природної зони, в межах якої розміщене місто. Малопереконаливою є й думки про те, що назва обласного центру може бути пов'язана з Чорним лісом, який колись ріс на тому місці, де зараз розташоване місто, або зі словом «серна» (Сернігів, пізніше Чернігів), оскільки нібито в давнину ці тварини у великій кількості водилися в навколишніх лісах і їх назву наші предки могли використати називаючи своє місто.

Є також припущення про те, що назва міста може походити від антропоніма Черніг або Черниг (від кореня чорний) за допомогою додавання суфікса – ів, але ким була людина, що мала таке прізвище чи ім'я, невідомо.

Часто походження топоніма «Чернігів» пов'язують з іменем легендарного сіверянського князя Чорного (Черного), який мужньо боровся проти переважаючих сил хозар. У місті до наших днів навіть зберігся курган «Чорна могила», в якому нібито було поховано цього князя. Але вже той факт, що князь очолював боротьбу жителів міста і всіх сіверян проти ворога свідчить про очевидне : місто і топонім «Чернігів» існував задовго до народження самого князя Чорного. Цей факт підтверджується й даними проведених розкопок.

Висловлюється також припущення про те, що місто могло отримати свою назву від імені легендарної княжни чи княгині Чорни (Цорни), але воно суперечить лінгвістичному аналізу та є необґрунтованим з історичної точки зору [4, 5, 25, 26, 27, 29].

Чотири версії походження своєї назви мають міста Носівка та Борзна. Вважається, що Носівка виникла на місці давньоруського поселення Носів (Носів, Носовь, Носів на Руді). Найбільш вірогідною версією появи топоніма Носівка є його походження від антропоніма Ніс чи Носів. Існує думка, що таке прізвище мав воєвода, який збудував тут укріплення за часів Русі. Про наявність такого укріплення свідчить підняття у центрі міста діаметром близько 150 м на правому березі річки Носівочка (колишня Руда). Відповідно, Носівка (Носів, Носовь) означає місто Носа, або місто, що належить Носу.

Має право на життя і версія, згідно якої свою назву місто отримало від гідроніма Носівочка, оскільки воно розташовується на берегах даного водного об'єкту. Крім того, місто могло отримати свою назву й від того, що було споруджене на ділянці суходолу, що різко вдавалась у водойму (річку чи болото) і яку місцеві мешканці називали «Нос» (Ніс) [25, 26].

Малопереконливою і, мабуть, якоюсь мірою анекдотичною є почута від мешканців міста та навколишніх сіл легенда, згідно якої місцевість, де знаходиться теперішня Носівка була заболоченою. І одного разу по цій місцевості їхала підвода, в яку було запряжено коня на ім'я Совка. Застрявши по дорозі. Візник поганяв коня і говорив: «Но, Совка! Но, Совка». Після цього нібито дана місцевість була названа Носовкою (Носівкою).

Місто Борзна виникло в кінці XV ст. неподалік давньоруського поселення, зруйнованого під час монголо-татарської навали. Спочатку це був хутір, що звався Селище. З середини XVI століття це вже село, яке стало називатися Борзною.

Походження топоніму Борзна, скоріше за все, пояснюється розташуванням міста на однойменній річці. В основі слова Борзна знаходиться старослов'янське «борзь» - швидкий, прудкий, жвавий, швидкоплинний. Мабуть, у давнину для річки була характерна швидка течія.

Існують також версії, згідно яких назва міста може походити від слів «борозна» та «борона», які з часом трансформувались у Борзна.

Інколи можна також почути думку, що топонім Борзна походить від слова «борть», що видається досить сумнівним [22, 25, 26].

По три версії щодо походження своїх назв мають міста Батурин, Остер, Мена та Бахмач.

Походження назви міста Батурин більшість дослідників виводять від слова «батура» - давньоруського діалекту, що означає башта, вежа, фортеця.

Існує також думка, що місто могло отримати свою назву й від трансформованого прізвища польського короля Стефана Баторія за допомогою додавання суфікса – ин (Батурин – той, що належить Баторію).

Крім того, місто могло отримати свою назву й від тюркського слова «багатур» чи «батур» (богатир, доблесний воїн, герой). Оскільки в словнику В. Даля слово «батура» пояснюється ще і як «упертий» та «непоступливий», то можна припустити, що «тюркомовна» версія також має право на життя, адже може свідчити про впертість, звитягу і героїзм у бою його мешканців [19, 25, 26, 30].

Прийнято вважати, що Остер виник на місці або поблизу давньоруського міста, що в літописах згадується під назвами Місто на Встри (Місто на Вострі), Городець Острьський (Городок Вострьській), Острь, Гюргевь (Юріїв) Городець, Старий Остер і Старогородка.

Найчастіше походження назви міста пов'язують з гідронімом, оскільки місто розташовується на лівому березі Десни при впадінні в неї річки Остер, і місцеві мешканці могли дати поселенню назву річки.

Можна також припустити, що свою назву місто Остер отримало від гострого кута, який утворює ділянка суходолу в місці злиття річок Остер і Десна.

Існує також припущення, що назва може бути пов'язана з особливостями спорудження оборонної стіни навколо міста. В давнину воно було обнесено стіною із загострених колод (вістрям догори), через що місто могли називати «Місто на вострі», адже давньоруське слово «вострь» («вьстрь», «ость») – означає гострий, різкий [5, 8, 25, 26].

Скоріше за все, від однойменної річки, на якій розташовується, отримало свою назву місто Мена.

Проте, згідно іншої гіпотези, в давнину береги річки, де нині знаходиться місто, часто служили місцем торгів і обміну («мени», «мени») товарів. Саме через подібного роду діяльність, поселення, що тут виникло, могло отримати назву Мена (Мена).

Інколи також висловлюються й припущення, що назва міста має литовське коріння (лит. – «menkas» означає дрібний, слабенький). Така думка також має право на життя, оскільки Ченігівщина тривалий час знаходилась під владою литовської держави [11, 25, 26, 29].

Назву міста Бахмач пов'язують з гідронімом. Вважається, що даний населений пункт було засноване над річкою Бахмач. Ця річка в давні часи була багата на рибу і звалася Багачка. З часом народ змінив назву річки з Багачки на Бахмач і місто відповідно також отримало назву Бахмач.

Слово Бахмач пояснюють також його і його можливим походженням від тюркського слова «баштан». Зокрема, краєзнавець О.Знойко зазначає, що київські та чернігівські князі поселяли на території, де зараз розташоване місто полонених печенігів та інших полонених тюркського походження, які й дали таку назву своєму поселенню.

Існує також і досить сумнівна версія походження міста, згідно якої топонім «Бахмач» може походити від слова «бахмат», що означає низькорослий кінь [20, 21, 25, 26, 30].

Походження топонімів Ніжин, Ічня та Бобровиця найчастіше пояснюється двома версіями.

Місто Ніжин, на думку багатьох дослідників, має понад тисячолітню історію. Вважається, що за час свого існування воно могло мати кілька назв: Нежата (Нежатина) Нива, Нежатин чи Нежатинь, Ніжин, Уненеж, Унежь, Унежин, Ніжень, Ніжин (з 1514 року).

Щодо походження сучасної назви міста, то можна припустити, що топонім Ніжин вказує на особливості рельєфу, зокрема низовинний характер території, у місці свого виникнення і походить від слова «низина» («низовина»). Підтвердженням цієї версії є той факт, що місто дійсно розташоване на низовинній перезволоженій території. Навіть нині багато вулиць підтоплюється, а в погребях та підвалах окремих районів міста наявність води можна спостерігати мало не весь рік.

Є також думка, що можливі варіанти давньої назви міста – Нежатина Нива, Нежатин, походять від антропоніма Нежата (Ніжата) за допомогою додавання суфікса –ин.

Слід відзначити і той факт, що мешканці Ніжинського району, на відміну від міських жителів, часто називають місто не Ніжин, а Ніжен [2, 3, 10, 12, 24, 25, 26, 29].

Що стосується міста Ічні, то деякі дослідники вважають, що воно може мати дуже давню назву. Зокрема, О. ШАПОВАЛЕНКО наголошує, що слово «Ічня» праукраїнською означає «володіння». Він висловлює думку, що в дуже далекі часи, коли в нашій мові було ще багато проукраїнських слів, назви Іченька та Ічень могли означати володіння, або вказувати на те, що тут була межа чийхось володінь. Він також зазначає, що на це вказує й санскритське прочитання фонему «іч» – «володіти чим-небудь», «мати що-небудь», «належати комусь» [28].

Крім того, на Ічнрянщині до наших днів існує легенда про річку Іченьку та Ічню як татарський водопій і татарську стоянку. Вважається, що назва міста може бути пов'язана з гідронімом Іченька, що походить від татарського слова «ічень» – водопій, питво, стоянка для коней. Такої ж версії походження міста дотримується і краєзнавець Ю.Виноградський та співробітники місцевого музею [25, 26, 30].

Топонім Бобровиця найчастіше пов'язують з тим, що в цій місцевості мешкали «бобровники» - селяни, які на берегах річки Бистриці, а також Трубежу та Остра займалися бобровими промислами і платили данину бобровими шкірами [25, 26].

Крім того, від місцевих жителів доводилось чути думку, що Бобровиця могла отримати свою назву через велику кількість бобрів, які колись водились у річці Бистриця, на якій розташоване місто.

Походження назв решти шести міст Чернігівської області, як правило, пояснюється однією версією.

Так, місто Семенівка, що засноване у 80-х роках XVII століття сином гетьмана Івана Самойловича, стародубським полковником Семеном Самойловичем, носить його ім'я [5, 13, 25, 26].

Місто Корюківка спочатку була відома під назвою Каруківка, що пов'язане з прізвищем козака Омеляна Каруки. Існує припущення, що Корюківка (Каруківка) могло бути засновано козаками і переселенцями з правобережної України серед яких був і козак на прізвище Карука. Згідно іншої версії козак Карука тривалий час мешкав на Хортиці, а потім, одружившись, разом з дружиною та дітьми приїхав на Чернігівщину і поселився на березі річки Бреч, де з часом і виникло місто [25, 26].

Топонім Щорс з'являється на карті Чернігівщини у 1935 році, коли місто Сновськ перейменували на честь військового діяча періоду громадянської війни, червоного комдива Миколи Олександровича Щорса, що є уродженцем міста.

Необхідно підкреслити, що це наймолодше місто області. Воно виникло як робітниче селище під час будівництва Лібаво-Роменської залізниці у 60-х роках XIX століття. Спочатку поселення мало назву Коржівка, оскільки виникло на місці хутора, що належав селянину Коржу, а наприкінці XIX століття стало називатися Сновськом. В основі назви лежить гідронім «Снов», адже місто розташовується на берегах цієї річки. Під назвою Сновськ у 1924 році поселення отримало статус міста.

Слід також відзначити, що під час нацистської окупації використовувалась стара назва міста [25, 26, 31].

Вперше місто Городня згадується у 1552 році [23]. Скоріше за все його назва походить від давньоруського слова «город» («городь»), що означає укріплене поселення і утворена за допомогою суфікса -ня. Хоча існує й інформація про те, що місто було засноване на початку XVII ст. шляхтичем Хвоцем. У той час це був великий фільварок, який називався хутір Хвоща. З часом поселення розрослося, стало містом і отримало сучасну назву [25, 26].

Назва міста Новгород-Сіверський прямо вказує на те, що це нове місто сіверян. Іменникова частина словосполучення складається з давньоруського прикметника «новь» та іменника «город» («городь»)(укріплене поселення) і вказує на тип поселення та його відносний вік. Означальна частина —

прикметник Сіверський вказує на назву східно-слов'янського племені сіверян, що жили в басейн Десни і верхній течії Сіверського Дінця [25, 26].

Топонім Прилуки (у літописах зустрічається назва Прилук, Прилуч, Прилука) походить від слова "прилук, прилука", яке, в свою чергу, походить від праслов'янського "лук, лик", що означає вологі низовинні луки, розташовані у вигині річки. Скоріше за все місто отримало свою назву завдяки великому вигину, який робить річка Удай між теперішнім містом Прилуки і селом Кулишівка Варвинського району [5, 25, 26].

Варто також відзначити, що мешканці сіл Прилуцького, Срібнянського та Варвинського районів часто говорячи про місто використовують назву не Прилуки, а Прилука.

Висновки і перспективи подальших розвідок. В результаті проведеного дослідження розглянуто основні версії походження назв міст Чернігівщини. Встановлено, що в області є міста назва яких має один, два, три, чотири і, навіть, сім (Чернігів) варіантів походження. Крім того, слід відзначити, що ряд версій походження назв міст є дискусійними, тому автори з вдячністю приймуть всі зауваження і доповнення до даної статті і в подальших публікаціях внесуть відповідні зміни та уточнення.

Список використаних джерел:

1. Атлас Черниговской области. – М.: ГУГК при совете министров СССР, 1991. – 48 с.
2. Барановський М.О. та ін. Ніжинщина: Навчальний посібник. – Ніжин: Вид-во НДПУ імені М. Гоголя, 2003. – 174 с.
3. Васильківський Г.П. Від Уненежа до Ніжина // Під прапором Леніна. -1980. - 26 листоп. - С. 4.
4. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста. Походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. - К.: Наук, думка, 1978. – 152 с.
5. Кудрицький А.В. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: Українська Радянська Енциклопедія імені М.П. Бажана, 1990. – 1008 с.
6. Коткова Л.І. Про що розповідають назви// Краєзнавство, Географія, Туризм. – 2007. – Квітень №14-16. –С 62-65.
7. Масляк П.О., Шищенко П.Г. Хрестоматія з географії України. Посібник для вчителя. – К.: Генеза, 1994. – 448 с.
8. Морозов О. Остер: звідки ця назва? Сіверянський літопис. - 1995, - №5.
9. Москаленко О.Ю. Про що говорить топонім // Просвіта. -1994.- №4-5. - С 4, 6. 10. Німчук В., Зінченко С. Походження урбоніма Ніжин // Київ. Старовина, 1998. № 8. – С. 3-10.
11. Павленко О.О., Павленко С.О. Дягова: від минулого до сьогодення, - Чернігів: «Чернігівські обереги», 2010. – 320 с.
12. Петренко Л.Б. Ніжин: древній і завжди юний: матеріали про історію, краєзнавство та топоніміку Ніжина. – Ніжин: ТОВ Аспект-Поліграф, 2006. – 388 с.
13. Семенівка (місто) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [uk.wikipedia.org > wiki/Семенівка_\(місто\)](http://uk.wikipedia.org/wiki/Семенівка_(місто)).
14. Уривалкін О.М. Історичне краєзнавство: Навчальний посібник для студентів заочної форми навчання. - К.: КНТ, 2008. - 296 с.

15. Уривалкін, Олександр Миколайович. Загадки минулих часів [Текст] : научне издание / О. М. Уривалкін. - Київ : КНТ, 2007. - 368 с.
16. Шкурко А.Г. Про що ми дізнаємось, вивчаючи топоніми?: З досвіду роботи краєзнавчих гуртків шкіл Ніжинського району // Краєзнавство. Географія. Туризм. - 1997. - №33. - С. 6.
17. Янко М.Т. Методичні поради щодо вивчення топоніміки своєї області// Географія та основи економіки в школі. – 2000. - №2. –С. 23.
18. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник. – К: Знання, 1998. - 432с.
19. Батурич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [uk.wikipedia.org > wiki/Батурич](http://uk.wikipedia.org/wiki/Батурич).
20. Бахмач. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [uk.wikipedia.org > wiki/Бахмач](http://uk.wikipedia.org/wiki/Бахмач).
21. Бахмат. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: slovari.yandex.ru
22. Борзна: Бібліогр. покажч. /Скл. Волошина Л. І., І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова; Відп. за вип. П. В. Грищенко. – Чернігів, 2008. – 72 с..[Електронний ресурс]. – Режим доступу: [libkor.com.ua > php/editions_files/Borzna.doc](http://libkor.com.ua/php/editions_files/Borzna.doc) Чернигов.
23. Городня, Городнянский район - Черниговская область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [igsu.org.ua>...obl/Gorodnjanskij...Gorodnja.html](http://igsu.org.ua/...obl/Gorodnjanskij...Gorodnja.html)
24. Ніжин - Коли виник Ніжин (В. Шоходько) - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nizhyn.com.ua/index.php?...task..
25. Топонімічний словник України .[Електронний ресурс]. – Режим доступу: toponymic-dictionary.in.ua
26. Топоніміка як джерело вивчення рідного краю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [pidruchniki.com.ua > 16280414/kulturologiya/...](http://pidruchniki.com.ua/16280414/kulturologiya/)
27. Історичне краєзнавство - Уривалкін О.М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: pidruchniki.com.ua
28. Моє місто – Ічня - Древня історія міста. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [ichnya.ucoz.com>index/istorija_1/0-8](http://ichnya.ucoz.com/index/istorija_1/0-8)
29. Історія, походження назв міст, сіл і річок Чернігівщини та Сіверщини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [polissya.eu > 2007/03/pohodzhennja-nazv-sil...](http://polissya.eu/2007/03/pohodzhennja-nazv-sil...)
30. Тюркские топонимы вне степной зоны Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vialut.narod.ru/12.html -
31. Щорс (город) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [ru.wikipedia.org/wiki/Щорс_\(город\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Щорс_(город))